Motivace pojmenování a lidová etymologie v českých a finských toponymech obsahujících barevná označení **ČERNÁ** a **BÍLÁ**

Soňa Wojnarová
sona.wojnarova@centrum.cz

ČEŠTINA x FINŠTINA

ČJ

- slov. jazyk (IDE)
- rod (> zakončení)
- odvozování

FIN

- UF (= ural.)
- rod (není)
- skládání

Bílá voda	(rybníček)
U Bílé vody	(les)
Černé bláto	(les)
Černidla	(kopec, les)
*Valkea**lampi***	(jezírko)
*Valkealammen**suo***	(mokřina)
*Valkea**la***	(usedlost)
*Musta**lahti***	(zátoka)

MATERIÁL

ČJ (Soupisy pomístních jmen , ÚJČ AV ČR)

- Čechy + „něm. okresy“, 1 300 PJ (*bíl-/běl-*), 1 700 PJ *(čern-*)

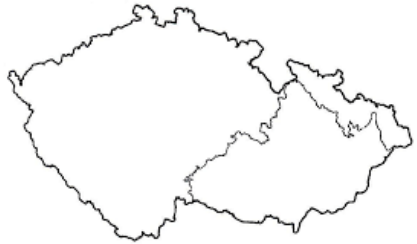

FIN (Nimiarkisto, KOTUS Helsinky)

- Finsko, Karélie, sev. Švédsko 3 500 (4 500?) PJ (*valk-*), 5 500 *(must-*)

PJ = pomístní jména (+ vlastní jména místních částí)

- krajinné prvky (terén, porost a zemědělsky využívané oblasti)
- vodní plochy, vodní toky
- další (člověkem vytvořené) prvky v krajině (kříže, seníky...)
- místní části (samoty, usedlosti, části obcí)

klasifikace toponym

FINNISH		CZECH	
A) luontonimet 1. maastonimet 2. vesistönimet	A) nature names **1.** topographic names **2.** water names	A) non-settlement names **1.** terrain names **2.** water names (3. non-settlement objects) **3.1** names of roads, bridges… **3.2**. names of individual natural object and man-made non-settlement objects **4.** agrarian names	**A) pomístní jména** /anoikonyma 1. oronyma 2. hydronyma 3.1 hodonyma 3.2 jména neživých přírodních objektů a jevů a člověkem vytvořených objektů, která nejsou určena k obývání 4. pozemková jména
B) kulttuurinimet 3. artefaktinnimet 3.1 liikenteen nimet 3.2 rakennelmien nimet 4. viljelysnimet 5. asutusnimet	B) culture names **3.** man-made objects **3.1** transport names **3.2** names of structures **4.** agrarian names **5.** settlement names	B) settlement names **5.** settlement names	**B) místní jména**/ oikonyma 5. místní jména

VLASTNÍ JMÉNA MÍSTNÍCH ČÁSTÍ
(pomezí anoikonym a oikonym)

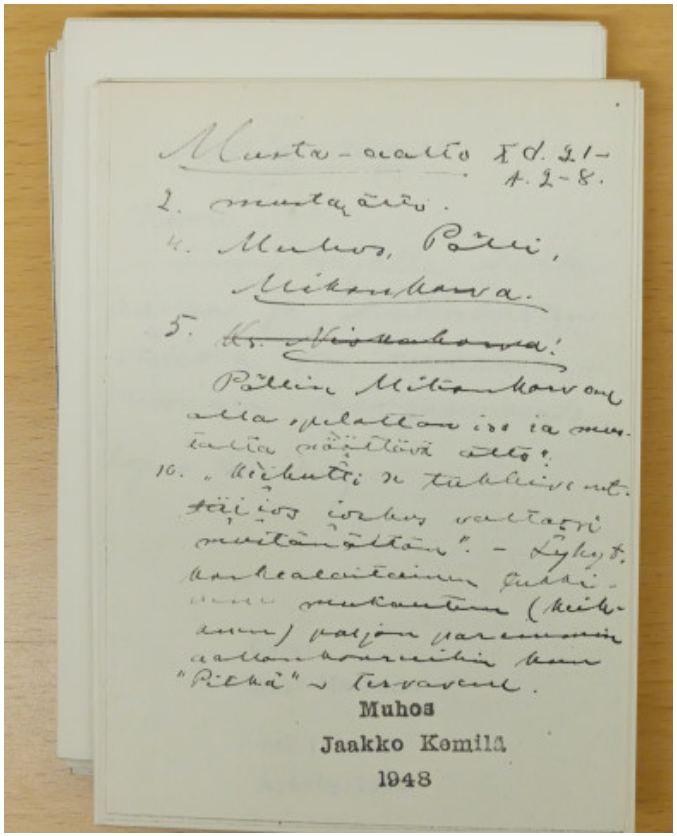

Muta-aalto I d. 21-
A. 2-8.
2. mutaäitö.
4. Muhos, Pöllö,
Mikonkaava.
5. ~~ks. Viitankaava!~~
Pöllön Mikonkaava on
alla pelattu iso ja mu-
lalla näyttävä alto!
10. „Mikutti ei tahtoisi ot-
taa iso kuhu valtaan
muitänäöltän". – Lykyt,
kankealoitteinen pudi-
[illegible] mukautuu (Mik-
kum) paljon paremmin
aallonkorkeuteen kun
"Pitkä" ~ tervaus.
Muhos
Jaakko Komilä
1948

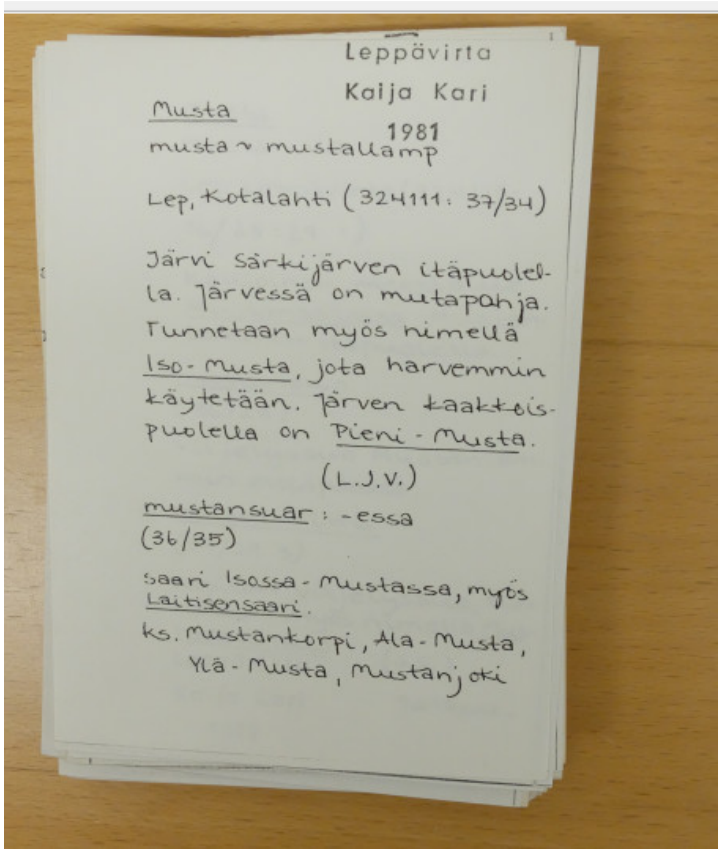

Leppävirta
Kalja Kari
Musta
1981
musta ~ mustallamp
Lep, Kotalahti (324111: 37/34)
Järvi Särkijärven itäpuolella. Järvessä on mutapohja. Tunnetaan myös nimellä Iso-Musta, jota harvemmin käytetään. Järven kaakkoispuolella on Pieni-Musta.
(L.J.V.)
mustansuar : -essa
(36/35)
saari Isossa-Mustassa, myös Laitisensaari.
ks. Mustankorpi, Ala-Musta, Ylä-Musta, Mustanjoki

Archiv jmen – katologové lístky / záznamy ze sběru (Nimiarkisto, KOTUS, Helsinky)

SonaW

hopejasuar:-suaressa Hart, Hartola, Jääsjärvi (5:9C1)

Jääsjärven saari, 1899 Hopeasaari (Koskipään säterirusthollin kartta).

Saari on luonnonmuodostelmiensa puolesta hyvin salaperäinen, ja siksi se nähtävästi on saanut kansan mielikuvituksen liikkeelle. Saaressa on linnamainen hopejavuor (5:9C2), jonka rinteessä on erikoinen hopejasuarenisokiu (5:9C3). Kansa on

Jatkuu

Hartola
Ritva Lahti-Mononen
1967

Hopeasaari (jatkoa 1)

kuvitellut, että vuoreen on kätkettynä hopea-aarre. Aarre voitiin saavuttaa ainoastaan siten, että Vehkasalon puolelta ratsastettiin saareen"---mäetosuula üksöisellä varsalla üksöistä jiätä pitki" (< Toivo Järvinen, s. 1891) tai Kotisalon puolelta heitettiin saareen "--seihtemän näolam päenonen kirves" (< Johan Lehtinen, s. 1885). Tämän salaisuuden oli tarujen mukaan jättiläinen ilmoitta-

Jatkuu

Hartola

Hopeasaari (jatkoa 2)

nut ehdolla, että aarteen löytäjän oli annettava jättiläiselle"---piällimmäenen tavara hopejapöütä" (< Johan Lehtinen, s. 1885).

Tarinan mukaan muuan lappalainen oli löytänyt aarteen, mutta hän menetti sen, koska ei totellut jättiläisen vaatimusta. (Vrt. Lapinsaari). Saaren ja Vehkasalon sekä saaren ja Kotisalon välissä ovat hopejasalamet (5:9C4) ja (5:9C5).

Hartola

databáze NIMISAMPO (nimisampo.fi)
digitalizované záznamy toponym z Archivu jmen (Nimiarkisto, Helsinky)

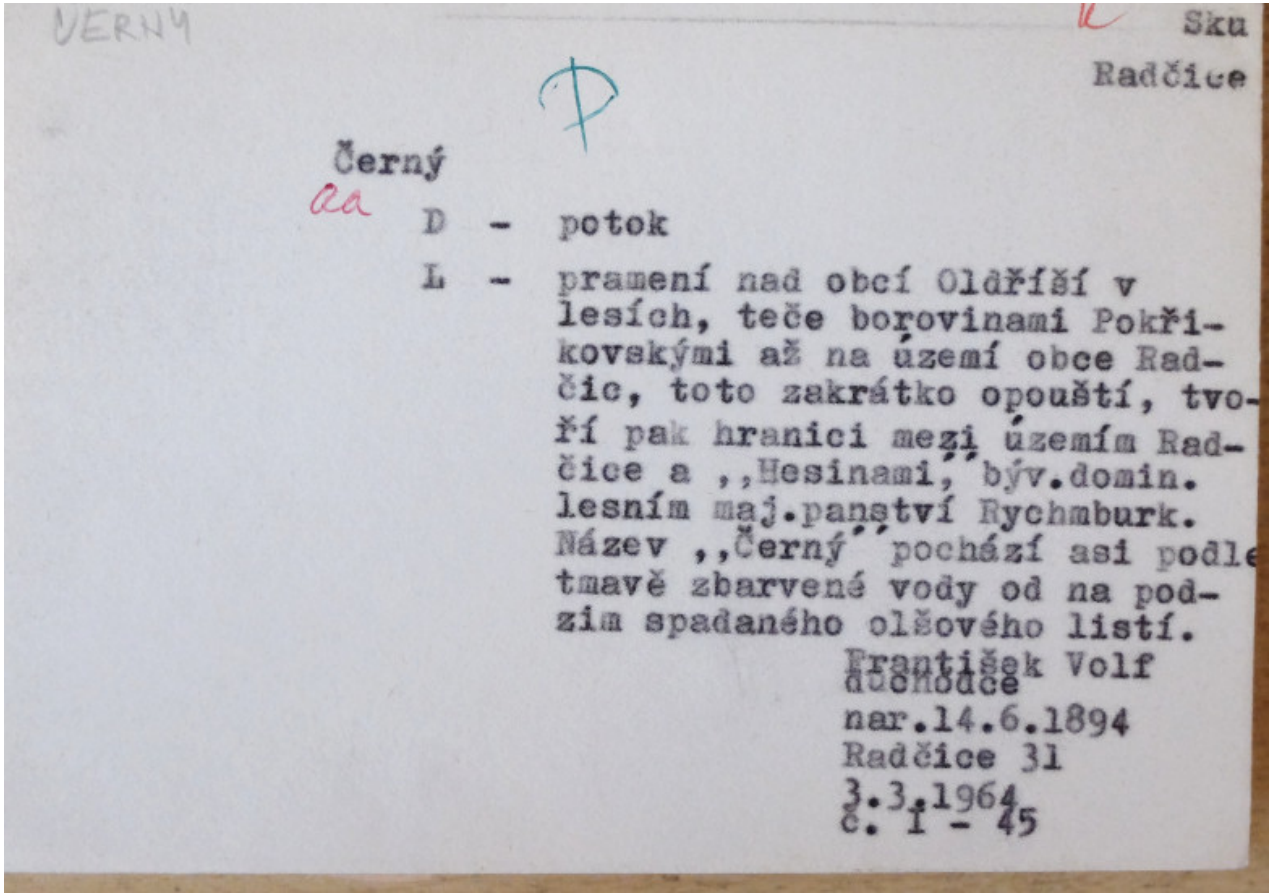

ČERNÝ

Sku

Radčice

Černý

D - potok

L - pramení nad obcí Oldříší v lesích, teče borovinami Pokřikovskými až na území obce Radčic, toto zakrátko opouští, tvoří pak hranici mezi územím Radčice a ,,Hesinami, býv.domin. lesním maj.panství Rychmburk. Název ,,Černý pochází asi podle tmavě zbarvené vody od na podzim spadaného olšového listí.

František Volf
důchodce
nar.14.6.1894
Radčice 31
3.3.1964
č. 1 - 45

Abecední generální katalog pomístních jmen v Čechách – materiál excerpovaný ze soupisů pomístní jmen; odd. onomastiky, ÚJČ AV ČR (Praha)

Jak místo ke jménu přišlo...

- **MOTIVACE**

  x (?)

- **(LIDOVÁ) ETYMOLOGIE**

Jak místo ke jménu přišlo...

MOTIVACE

Ainiala et al. (2008)
Šrámek (1999)

- vznik pojmenování (vlastnosti, okolnosti …)
  - **vztahový mode**l (propriálně pojmenovací motiv)
    (KDE; KDO/CO; JAKÝ; ČÍ)
- vychází od „**pojmenovatele**“
- fin. *nimeämisperuste* ‚odůvodnění / důvod jména; princip pojmenování‘

Jak místo ke jménu přišlo...

ETYMOLOGIE = (snaha o) zjištění původu

Förstemann (1852)
Rejzek (2009)

- vědecká ✓ ?
- učená / bakalářská ✗ ? PJ **černá / bílá** (ČJ / FIN)
- lidová / naivní ✗ ?

Jak místo ke jménu přišlo...

- **„lidová** etymologie“ = **vědecká** etymologie

↓

(v některých případech)

PJ – často průhledná

► **lidový výklad** (= vědecký výklad) ✓

► lidová etymologie ✗

Olivová-Nezbedová (1980)

- **LV/ LE v případě toponym**
  - snaha vyložit jméno (slovo)
  - snaha vysvětlit zpětně motivaci

- lidový výklad = (objasnění) motivace

Jak místo ke jménu přišlo...

MOTIVACE

= vznik jména (pojmenovatel) X → jméno

= **LIDOVÝ VÝKLAD** (správný = motivace) X ← jméno

LIDOVÁ ETYMOLOGIE

= vznik jména ? (uživatel) Y ← jméno

Jak místo ke jménu přišlo...

- ne/správnost vysvětlení – ne vždy lze s jistotou ověřit
  => u PJ **lidový výklad ↔ lidová etymologie**

kvalitativní
/ kvantitativní
výzkum ?

- lidová etymologie (zpracovávaného materiálu)
  => přesah do lidové slovesnosti

VÝRAZY PRO BARVY

- Universality and Evolution Theory
  - univerzálnost
    - všechny (?!) jazyky
  - postupný vývoj
    - výrazy pro barvy se objevují v určitém pořadí (fázích) (ne všechny jazyky mají všechny „základní výrazy“

Berlin & Kay (1969)

ČJ (11), FIN (10) Uusküla (2007)

I. fáze = **černá** a **bílá**

ČERNÁ a BÍLÁ

- pokud v jazyce pouze 2 barvy (černá a bílá)
    - význam není pouze „černá“ a „bílá“

SVĚTLÁ	**TMAVÁ**
SVĚTLÁ–TEPLÁ	TMAVÁ–STUDENÁ
/makrobílá/	**/makročerná/**

ne/přítomnost **světla**

koncept BARVA ✗

koncept **VIDĚT** ✓

co **vidíme** (fyziologie, smysly)
x
jak se na to **díváme** (jazyk)

= kulturně relativní / **Wierzbicka**; Biggam

BÍLÁ

PIE ***bʰel-*** ‚zářivý, bílý‘

> *b^hl-eh$_2$-g-*	(>> lat. *flamma)*
> *b^hel-h$_1$-*	(> PSL ***bělъ***)
> *b^hleyǵ-*	(> PSL ***blěskъ***)

PIE ***ḱweyt-*** ‚bílý, zářit‘

> PG ***hwītaz***

> OE ***hwit*** ‚jasný, zářivý; čistý, světlý‘ (ang. ***white***)

> Sansk. ***śveta*** ‚bílý‘ > PSL ***světъ*** > ‚světlo, svět‘

= co je / lze / dává **vidět**

VALKEA (valkoinen)

PU ***we̯lkə(ta)***

- ‚bílý; světlo; oheň, zářivý, jasný‘

  > maď. *villám* ‚blesk‘; *világ* ‚svět‘

  > luž. mar. *волгыдо* (volgədo) ‚světlo; zářivý, jasný‘

- balt-fin. ***valkea***
  - FIN ‚bílý, jasný, zářivý‘(***valo*** ‚světlo‘)
  - **Z** FIN ‚**oheň** (ke svícení)‘ (x **tuli** ‚oheň)
  - **V** FIN *välkeä* ‚rozlehlá /světlá/ mýtina
  - INK *valkea* ‚světlo‘; KAR ‚bledý; čistý, průzračný, jasný

(fin.) ***valko*** ‚bílý kůň /...

BÍLÁ / VALKEA

- etymologie
  - bílý
  - světlý, zářivý ← přítomnost světla
  - (čistý ? ↔ přítomnost světla)

SVĚTLO
=> (být) VIDĚT

ČERNÁ

- PIE ***kr̥snós- /*ker-*** ‚černý; tmavý, temný‘
  - > PSL ****čьrnъ*** > čj***. černý***

- PIE ****bʰel-*** ‚bílý, zářivý; zářit, planout, **hořet**‘

  > * *bhleg-*

  > *b^hl-eh$_2$-g- (>> lat. *flamma, flagrare*)
  > *b^hle-g- (>> řeč. *flego*)

  - > PG **blakaz* ‚spálený, ohořelý‘

    > OE *blæc* ‚temný, absorbující světlo, barvy sazí‘ > ang. **black**

- PIE ****swordo-*** ‚špinavý, tmavý, černý
  - > PG *swartaz* > šv. **svart**, něm. **schwarz**

arbitrárnost?

Taylor J. R. (1989): Linguistic Categorization. kritika „arbitrárnosti“ jazyka (jazyk není oddělen od lidské mysli /Kivinen 2007/)

MUSTA

FIN *musta* ‚černý‘

INK *must* ‚černý, tmavý, špinavý‘

KAR *must* ‚černý, tmavý, temný špinavý‘

- fin. ***musta*** (balt-fin.)
  VEPS *must;* EST *must*; VOT *mussa*
- sev. sám. *čáhppat*

attr. ***čáhppes*** ‚černý, tmavý; temný, hluboký, ponurý; bez ryb‘ < prázdnota, neproniknutelnost/ neprůhlednost vody…? zkalený, nejasný …?

- luž. mar. *шем* (šem)

‚černý, špinavý, tmavý, hnědý...‘

- maď. *fekete*

fin. **sysi** (PU ****śüde***) ‚uhel, saze‘ > černé, špiní

MUSTA (x valkea)

- výrazy pro ČERNOU barvu jsou v UF (i PIE) jazycích různého etymologického původu (x UE?)

- fin. ***musta*** – původně (?) vnímáno v souvislosti se „špinavostí“ (< uhlíky?) než s ‚temnotou/ tmou
  - významové páry: tmavý – světlý / špinavý – čistý
  - **valkea ‚**světlá, čistá‘
  - **musta** < tmavá, **špinavá**; špatný, zlý → tabu slovo → **<u>měněno</u>**

Kivinen I. (2007): Värinnimitysten synty suomalais-ugrilaisissa kielissä, lähtökohtana ‚musta‘.

ČERNÁ a BÍLÁ v toponymech

- sémantický rozsah „makrobarvy“
- výklad uživatelů (lidový výklad) = motivace

ČJ

- **bílá**
  - **pole, louky→ barvy půdy,**
  - **povrch - rostliny (květy), materiál, sníh**
  - **lidská činnost (bělení prádla)**
  - nadpřirozené jevy (žena),
  - smrt (tragická)
- **černá**
  - **pole, zem.→ barvy půdy, rostliny (plody)**
  - **nedostatek světla (stín, rokle, hustý le**s)
  - smrt, strach, nebezpečí

SVĚTLÁ

TMAVÁ

FIN

- **valkea**
  - **vodní plochy a toky → průzračnost (kirkas)**
  - **povrch - rostliny (květy), materiál, sníh**
  - **lidská činnost (ohně)**
  - (bílý) kůň – uhynutí
- **musta**
  - **vodní plochy a toky → tmavé (tůň, rašelina) (tummaa, soista vettä)**
  - **stín, barva povrchu**
  - oheň (požár)

ČERNÁ a BÍLÁ v toponymech

- výklad uživatelů = motivace (?) => „učená etymologie“

(zdánlivě ano… ale po ověření **ne**)

Bílá stráň
Ltě/Litoměřice NĚM-arch
hon
„svah Českého středohoří na SZ okraji města. Součást CHKO. Vzhledem k poloze je to místo, na kterém se nejdéle drží sníh“

ale: opuka, vápenec, ovocné sady (květy)
„Název území je odvozen od barvy místní půdy, která je obohacena erodovaným geologickým podkladem, který je tvořen druhohorními slínitými vápenci (opukou)“
https://cs.wikipedia.org/wiki/Bílé_stráně_(národní_přírodní_památka)

Bělidla
Nym/Nymburk
pole
„pamětník už jen jeden: v poli mezi Bobnicemi a Jíkví bylo v r. 1866 pochováno ve válce mnoho vojínů, kteří byli posypáni vápnem a jejich kosti tím že byly vybíleny; v okolí Nymburka v r. 1866 žádná bitva nebyla, je možno, že se jedná o hromadný hrob starší, morový“

ale: vojsko tu skutečně táhlo – pak cholera a úmrtí místních
„1866 - Táhlo naší obcí saské vojsko, ale nikomu ublíženo nebylo. Ubytovalo se 320 vojáků, které musela obec živit. Po jejich odchodu vypukla cholera, na kterou zemřelo přes 50 lidí.“
http://www.jikev.kanin.cz/jikev/jikev/index.htm

Kullanperä (Lappi / Rauma)
Paikkakunnalle **1910 Tampereelta saapunut kansankoulunopettaja**
(1) 'innokas, kova raitiusmiäs', selitti nimen johtuneen ilta-auringon kultaamasta järven perässä näkyneestä maisemasta, kun sitä oli katseltu Saarnijärven suunnasta. Tällöin siis ehkä kullan- <kullane 'kultainen'.
(2) täält olis kultá löüdet tai joitai aartei“. Mutta tuskin aarteen ovat kultaa olleet?
(3)Nimi olisi ollut alunperin Kollanperä läheisen Kollan kylän mukaan,
(4) Nimi olisi tullut Saarnijärven lahdenpohjukan muodosta: 'et se olis miähhe vehkke muatone ollu'
(5) muuteŋkim puhutaa Lapissa asuva P. S.on otaksunut nimen alkuosan saamelaisperäiseksi linnunnimeksi. Myös virossa kull tarkoittaa lintua, haukkaa. Helpoimmin nimi palautuisi muotoon Kullilaperä, jossa olisi tapahtunut sisäheitto).
Nimi onkin ollut asiakirjoissa muodossa Kullinperä jo 1504;

ČERNÁ a BÍLÁ v toponymech

- výklad uživatelů ≠ motivace => lidová slovesnost

Černý rybník (býv. Schwarzteich)
Ltě (Ušť)/ Konojedy ... // NĚM-arch
rybník
násadový rybník přímo ve vsi Konojedy u silnice do Dubičné, oblíbené místo sebevrahů, pustý / romantické místo

U Bílé vody
KL/Rodinov
pozemky
název pozemků podle studánky; podle pověsti se tu zjevovala u studánky bílá paní

=

U bílý vody
KL/Rodinov
louky
u studánky, **a)** podle pověsti se u studánky zjevovala bílá paní;
b) sekáči brali s sebou bílou kořalku, která se po zředění vodou ze studánky neměnila na chuti

U Bílé panny
UJ/Rataje n. Sázavou, Malovidy
les
v řece je při levém břehu svalen mohutný balvan, který je na rozdíl od okolní šedomodré ratajské ruly bílý; pověst: bohatá nevěsta z některé vsi za řekou si měla vzít sel. synka, ač milovala chudého chasníka. Při cestě k oddavkám do ratajs. kostela, prchla ze svatebního průvodu a vrhla se s příkré skály do řeky, vlající bílý šat a závoj se zachytil na stromech a křovinách – proto tam vyrostly bílé hlohy – a utkvěl na kameni v řece, kde nevěsta utonula

1) ? metaforičnost, asociativnost
2) ČJ x FIN
   lidová etymologie (slovesnost)

ČERNÁ a BÍLÁ v toponymech

- výklad uživatelů ≠ motivace => lidová slovesnost

Hopealammenkallio (Nastola), ‚skalka u stříbrné tůňky‘. O tůňce se (podle informanta) vypráví, že „pokud člověk, který poklad chce, vezme kohouta a o svatojánské noci s ním na břehu jezírka obejde kámen *Aarrekivi* (‚poklad + kámen‘). Musí mlčet a kohouta pak na kameni zabít, kámen se pak sám skutálí do jezírka a vynoří se poklad“.

Hopeasaari (Korpiselkä, Ladožská Karélie), ‚stříbrný ostrov‘. „Podle vyprávění je na ostrově ukrytý poklad, který získá jen ten, kdo na ostrov přijede na hříběti starém jednu noc po ledu jednu noc starém. Nebo o svatojánské noci nahází všechny kameny z ostrova do jezera.“

V této farnosti je ještě jeden ostrov ***Hopeasaari*** (respektive alespoň podle kartotéčních záznamů se nedalo určit, zda jsou totožné). I na něm je poklad, který „lze získat jízdou na třídenním („nočním“) hříběti po ledu jednu noc starém nebo hozením sekery z ostrova Fadrinsaari na Hopeasaari“.

3x (7x, 9x)
- led, hříbě, noc
- sekera
- poklad
- kohout / dítě (mládě)
- zabít / hodit

LIDOVÁ SLOVESNOST
- více u jiných PJ / barev (stříbrná, zlatá)

Hopeasaari (Hartola)
Kansa on kuvitellut, että vuoreen on kätkettynä hopea-aarre. Aarre voitiin saavuttaa ainoastaan siten, että Vehkasalon puolelta ratsastettiin saareen „-- máetosūlla üksöisellä varsalla üksöistä jiätä pitki“ (< Toivo Järvinen, s. 1891) tai Kotisalon puolelta heitettin saareen „-- seihtemän náolam páenoeŋ kirves“ (< Johan Lehtinen, s. 1885). Tämän salaisuuden oli tarujen mukaan jättiläinen ilmoittanut ehdolla, että aarteen löytäjän oli annettava jättiläisille „ - - piällimmäenen tavara hopejaöütä“ / Tarinan mukaan muuan lapalainen oli löytänyt aarteen, mutta hän menetti sen, koska ei totellut jättiläisen vaatimusta. (Vrt. Lapinsaari

Kultainsaari (Viitasaari, Suoranlahti); saari
Aarresaari. Jos voisi heittää Kalaniemen kärjestä kirveen saareen, saisi aarteen. Samoin jos ajaisi yksiöisellä varsalla yksiöistä jäätä pitkin saareen.

Kultalahti (Kuusjärvi, Varislahti); lahti
Venäläisten kuljettaessa ryöstösaalista lahden yli jää oli pettänyt hevosten alle ja monta kultatynnyriä oli vajonnut lahden pohjaan. Aarteen saa, jos pystyy ajamaan yksiöisellä varsalla yksiöistä jäätä pitkin tai heittämällä kirveen lahden yli vastarannalle (AP kuuli isältään)

Shrnutí / závěr / diskuze ?

barvy a jazyky

- PIE / PU = „bílá“ a „černá“ – podobný vývoj
- ČJ / FIN = podobné projevy v PJ
  - „makrobarvy“
  - popisné = motivace (právě proto, že se jedná o PJ?)
- černý / bílý = ne/přítomnost světla (< = > VIDĚT, DEN, OHEŇ **- Wierzbicka)**
  - (? světlo = kvalita?), prostor…
  - marginální výklady – podobné ČJ / FIN (asociativnost, metafora?)

LE

- lidová etymologie = může odpovídat pravdě / motivaci
- rozdíl mezi „pravdivým“ x „nepravdivým“ – pouze po ověření (+ individuální)
- LE s přesahem do lidové slovnosti (výrazný „pattern“ – u FIN PJ)

COLEXIFICATION ?
(Database of Cross-Linguistic Colexifications)

https://clics.clld.org/graphs/infomap_53_BRIGHT

barevné univerzálie v toponymech
???
toponymické barevné univerzálie

LITERATURA

- AINIALA, T. – SAARELMA, M. – SJÖBLOM, P. (2008): *Nimistötutkimuksen perusteet.* Helsinki: SKS. (=> *Names in Focus*, 2016, on-line!)
- BOHÁČOVÁ, M. (2017): VLASTNÍ JMÉNO MÍSTNÍ ČÁSTI. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. https://www.czechency.org/slovnik/VLASTNÍ JMÉNO MÍSTNÍ ČÁSTI
- KIVINEN, I. (2007): *Värinimitysten synty suomalais-ugrilaisissa kielissä, lähtökohtana ‚musta'.* Diplomová práce. Univerzita v Helsinkách. Dostupné na: https://helda.helsinki.fi/bitstream/handle/10138/19678/varinnim.pdf;sequence=2 [2022-04-04].
- ŠRÁMEK, R. (1999): *Úvod do obecné onomastiky.* Brno: Masarykova univerzita
- WOJNAROVÁ, S. (2018). *Barvy ve finských toponymech. Finská toponyma začínající* Hopea- (stříbrný) *a* Kulta- (zlatý). Diplomová práce. FF UK.
- WOJNAROVÁ, S. (2019): Comparative research of Czech and Finnish place names. *Onoma,* 54, s.39–52.
- UUSKÜLA Mari (2007): The Basic Colour Terms of Finnish. *SKY Journal of Linguisitcs*, 20, s. 367–397
- UUSKÜLA Mari (2008): The Basic Colour Terms of Czech. *Trames*, 12(1), s. 3–28